

نکاتی در بارهٔ سَبکِ کتابِ بهارستان جامی

اثر: دکتر اسماعیل حاکمی

از: دانشگاه تهران

چکیده

(بهارستان) جامی که به شیوهٔ گلستان سعدی و در قالب نثر همراه با اشعار فارسی و عربی تألیف گردیده است از نمونه‌های نثر دلنشین و شیرین فارسی به شمار می‌رود. قصد جامی در این کار ساده‌ترین کردن شیوهٔ انشای سعدی بود و به همین سبب انشای بهارستان بیش از آنچه انتظار می‌رود متمایل به سادگی است و شاید یکی از علل این تمایل، اختصاص کتاب به تعلیم فرزند نوآموز مؤلف بود. بهارستان در هشت روضه (باب)، مقدمه و خاتمه ترتیب یافته است.

جامی در آغاز کتاب یادآور شده است که چون فرزندش ضیاءالدین یوسف به آموختن فنون ادب اشتغال داشت این کتاب را برای وی فراهم آورد و آن را بر أسلوب (گلستان) نوشت و به نام سلطان حسین بایقرا موشح ساخت.

بهارستان غالباً مشتمل بر مطالب اخلاقی عالی و دستوره‌های سودمند برای زندگی است. در مقام مقایسهٔ بهارستان جامی با گلستان سعدی باید گفت: سخن منظوم در بهارستان بیشتر است و سجع و تکلف به وفور در آن راه یافته و در روضهٔ ششم آن پاره‌ای از مطایبات فراهم آمده است که خواننده را از سلیقهٔ تربیتی مولانا جامی دُچار تردید و شگفتی می‌سازد.

برخی ویژگیهای نگارشی و ادبی بهارستان از این قرار است:

استشهاد به آیات قرآن کریم، استفاده از احادیث و روایات مذهبی،

استفاده از امثال و حکم، صنایع بدیعی از قبیل: جناس و تضاد و انواع تشبیه، کاربرد قواعد نادر دستوری، استناد به اشعار عربی و فارسی و اشتمال کتاب بر لغات و ترکیبات زیبای فارسی. ضمناً به این نکته باید اشاره کرد که بهارستان دارای مطالب و حکایات متنوعی است از قبیل: حکایات تاریخی، ادبی، مطایبات، احوال و اقوال اهل بخشش و گرم، احوال و اقوال شاعران و غیره. از کتاب بهارستان نسخه‌های خطی و چاپی متعددی در کتابخانه‌های ایران و جهان از قبیل: کتابخانه ملی ملک، کتابخانه دانشگاه تهران، وین، استانبول، شهرهای مختلف هندوستان و سایر کشورها وجود دارد.

نکاتی درباره سبک کتاب بهارستان جامی

مقبولیت کتاب گلستان سعدی مایه آن شد که بعد از قرن هفتم هجری اولاً در شمار کتابهای درسی مبتدیان و فارسی خوانان درآید و ثانیاً چندبار مورد تقلید صاحب ذوقان قرار گیرد و از این راه کتابهایی از قبیل: نگارستان معین الدین جویینی، خارستان (روضه خلد) مجد خوافی، بهارستان جامی و پریشان قآنی به وجود آید. نورالدین عبدالرحمن بن نظام الدین احمد بن محمد جامی شاعر و نویسنده و دانشمند و عارف نام‌آور قرن نهم، بزرگترین استاد سخن بعد از عهد حافظ و به نظر برخی از محققان خاتم شعرای بزرگ پارسی‌گوی است. از مهم‌ترین آثار ادبی جامی کتاب (بهارستان) است که وی قسمتی از آنرا به پیروی از گلستان سعدی نوشته ولی مسلم است که قصد او در این کار ساده‌تر کردن شیوه انشای سعدی بود و به همین سبب انشای بهارستان حتی در آن قسمت که رنگ ادبی آن بیشتر است بیش از آنچه انتظار می‌رود متمایل به سادگی است و شاید یکی از علل این تمایل، اختصاص کتاب به تعلیم فرزند نو آموز مؤلف بود. بهارستان در هشت روضه (باب)، مقدمه و خاتمه ترتیب یافته است:

روضه نخستین در ذکر حکایاتی است درباره مشایخ صوفیه و بعضی از اسرار احوال آنان و روضه دوم متضمن حکم و مواعظ و مشتمل است بر چند حکمت و حکایات مناسب مقام. و روضه سوم درباره اسرار حکومت و ذکر حکایاتی از

پادشاهان و روضهٔ چهارم دربارهٔ بخشش و بخشندگان و روضهٔ پنجم در تقریر حال عشق و عاشقان و روضهٔ ششم حاوی مطایبات و لطایف و ظرایف . و روضهٔ هفتم در شعر و بیان احوال شاعران. و روضهٔ هشتم در حکایتی چند از زبان احوال جانوران.

جامی در آغاز کتاب گفته که چون فرزندش ضیاءالدین یوسف به آموختن فنون ادب اشتغال داشت این کتاب را برای وی فراهم آورد و آن را بر أسلوب گلستان نوشت و به نام سلطان حسین بایقراء موشح ساخت. با آنکه جامی روضهٔ هفتم از کتاب خود را که در شرح حال گروهی از شاعران برگزیدهٔ فارسی تا عهد اوست به اختصار تمام پرداخته است لیکن همان اشارات کوتاه که در این روضه آورده حاوی نکات سودمندی است که در تحقیق احوال شاعران می‌تواند محل استفاده باشد. عبارات کتاب بهارستان رویهمرفته ساده و شیرین است و در میان آثار منشور مقامی شامخ دارد. این کتاب غالباً مشتمل بر مطالب اخلاقی عالی و دستورهای سودمند برای زندگانی است. قطعه‌های تاریخی آن نیز قسمتهای مفیدی دارد که به روشن شدن احوال شعرا و عرفا کمک می‌کند. در مقام مقایسهٔ بهارستان با گلستان سعدی، سخن منظوم بهارستان بیشتر است و سجع و تکلف به وفور در آن راه یافته و در روضهٔ ششم آن پاره‌ای از مطایبات فراهم آورده است که خواننده را از سلیقهٔ تربیتی جامی به شگفتی و شک می‌آورد. در خاتمهٔ کتاب، جامی را مقالتی است که در آنجا پس از اعتذار از طول کلام باز به تقلید از سعدی اشاره به این نکته کرده است که اشعار و منظوماتِ واردهٔ در آن کتاب همه از خود اوست و مُستعار نیست و این رباعی را نظم کرده است:

جامی هر جا که نامه انشا آراست از گفتهٔ کس به رعایت هیچ نخواست
آن را که ز صنع خود دکان پرکالاست دلالی کالای کسانش نه سزاست

برخی از ویژگیهای ادبی بهارستان به اختصار از این قرار است:

۱- استشهاد به آیات قرآن کریم، مانند: **وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ، نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ ... (سورهٔ هود، آیهٔ ۱۲۱)**

۲- استفاده از احادیث و مأثورات مذهبی:

قِيَمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ - مَنْ عَشَقَ وَعَفَّ وَكَتَمَ فَمَاتَ، مَاتَ شَهِيداً

۳- استفاده از امثال و حکم، مانند:

«بار از برای روز محنت باید و اگر نه روز راحت یارکم نیست»
«مردان بار را به نیروی همت و بازوی حمیت کشند نه به قوت تن و ضخامت بدن»

۴- استفاده از صنایع بدیعی گوناگون از قبیل:

الف - جناس: «هر که را خلق با خلق نه نکوست، پوست بر بدن زندان اوست»
ب - تشبیه: «افریدون که در زمین شفقت جز تخم نصیحت نکشت به فرزندان خود این توفیع نوشت»

ج) تضادّ (طباق): «بسیار بود که در دوستی خلل افتد و به دشمنی بدل گردد»
د- مُراعات النظیر (تناسب): «گفت در این بیابان با جمعی از سرهنگان از گُرگان و پلنگان آشنایی دارم، احرام زیارت ایشان بسته‌ام»

۵- ویژگیهای دستوری، از قبیل:

کاربرد مصدر (ماندن) در معنی متعدی:

آنچه اندوخت سفله مرد لثیم
بعد مرگ از برای دشمن ماند

تقدیم صفت بر موصوف:

از سِرّ سَر بمُهر پشیمان نشد کسی
بس فاش گشته سِرّ که پشیمانی آورد

۶- حذف فعل به قرینه: «مرا دهان خاموش، ترا زبان پُر خروش»

۷- استناد به اشعار فارسی و عربی به جهت تأکید:

أبکی و مایدریک مایبکینی
أبکی حذاران تفارقینی ...
چو میزبان بنهد خوان مکرمت آن به
که از ملاحظه میهمان کنار کند

۸- آوردن لغات و اصطلاحات عرفان و تصوّف، مانند:

مُرید، صوفی، دلق، خرقه، پیر، خانقاه، فقر، مقامات، وصول و غیره.

۹- آوردن لغات و اصطلاحات زیبای فارسی، مانند:

افسوس پیشه، بزه‌مند، جفاکیش، ستیزه سنج، گران جان، بارگی و غیره:

"جز علمی را فرانگیری که به ترک آن بزه‌مندی میری"

"حسود همیشه در رنج است و با پروردگار خویش ستیزه‌سنج"

ضمناً به این نکته باید اشاره کرد که بهارستان، در مجموع دارای مطالب و

حکایات متنوعی است در موضوعات مختلف، از قبیل: حکایات تاریخی، ادبی، عاشقانه، مُطایبات، احوال و اقوال مجانبین عُملاً از قبیل: بُهلول و جوحی. احوال و اقوال: کریمان و بخشندگان، مانند: حاتم طائی و معن بن زائده و ذکر احوال و اقوال دانشمندان و شاعران و قصّه‌های جانوران.

این نکته نیز قابل ذکر است که جامی در روضهٔ هفتم بهارستان شرح احوال و برخی از آثار شاعران معروف فارسی‌گوی را از زمان رودکی تا روزگار مؤلف به اختصار نقل کرده و به نقد آنها پرداخته است.

جامی در دیباچهٔ کتاب بهارستان دربارهٔ آن کتاب چنین آورده است:

«...گذری کن بر این بهارستان تا ببینی در او گُلستانها
و ز لطافت به هر گُلستانی رُسته گُلها، دمیده ریحانها

و ترتیب این بهارستان بر هشت روضه اتفاق افتادست، هر روضهٔ بهشت آیین مُشتمل بر رنگ دیگر از شقایق و بوی دیگر از ریاحین. نه شقایقش را از پایمال بادخزان پژمردگی و نه ریاحینش را از دستبُرد بر ددی افسردگی التماس از تماشاگران این ریاض خالی از خار ملاحظهٔ اغراض و خاشاک مطالبهٔ اعواض آنکه چون به قدم اهتمام بر اینان بگذرند و به نظر اعتبار در اینها بنگرند، باغبان را که در تربیتشان خون جگر خورده است و در تنمیتشان جان شیرین برلب آورده به دعایی یاد کنند و به ثنایی شادگردانند....»

جامی همچنانکه در شعر سرآمد گویندگان تیموری است، در نثر توانا و صاحب قلمی شیواست. انشایش ساده و روان و درست است و آنچه را که ضروری بود گفته و حتی در بعضی موارد به درجه و مقام نثر نویسان بزرگ قرن پنجم و ششم هجری رسیده و بر اثر آنان گام نهاده است. از بهارستان نسخه‌های خطی و چاپی در ایران و کشورهای دیگر موجود است که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱- نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ملک (که فیلم آن در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مضبوط است) تاریخ کتابت این نسخه ۱۷ صفر سال ۹۸۶ هجری قمری است.

۲- نسخهٔ چاپی وین (أفست تهران) ۱۳۱۱ شمسی.

۳- نسخهٔ چاپی استانبول

۴- نسخهٔ چاپی تهران (با مقدمهٔ مرحوم استاد محیط طباطبائی)

۵ و ۶- نسخ چاپی دهلی، لکنهو و کانپور (هندوستان)

در خاتمه به عنوان نمونه نثر بهارستان حکایت کوتاهی از باب هشتم آن کتاب نقل می‌شود:

«روباه بچه‌ای با مادر خود گفت: مرا حيله‌ای بیاموز که چون به کشاکش سگ درمانم خود را از او برهانم.

گفت: آن را حيله فراوان است اما بهترین همه آنست که در خانه خود بنشیني، نه اوترا بیند و نه تو او را بیني. قطعه:

چو با تو خصم شود سفله‌ای نه از خرد است که در خصومت او مکر و حيله سازگنی
هزار حيله توان ساخت وز همه آن به که هم ز صلح و هم از جنگش احترازگنی

فهرست منابع مورد استفاده:

۱- بهارستان، عبدالرحمن جامی، به تصحیح اسماعیل حاکمی، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۴.

۲- از سعدی تا جامی (تاریخ ادبیات ادوارد براون، جلد سوم) ترجمه علی اصغر حکمت، انتشارات ابن سینا، ۱۳۳۹.

۳- تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌ال... صفا، جلد چهارم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۵.

۴- جامی، تألیف علی اصغر حکمت، ۱۳۲۰.

۵- گنجینه سخن، تألیف دکتر ذبیح‌ال... صفا، جلد اول (مقدمه)، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.